

UOT 94(479.24)

Ə.F.Məmmədov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
mammadovanvar1969@mail.ru

SOVETLƏŞMƏDƏN SONRA İLK AYLARDA AZƏRBAYCANDA SİYASİ VƏZİYYƏT

Açar sözlər: Azərbaycan, XI ordu, işğal, müqavimət, üsyan, vəhşilik

Məqalədə bolşevik Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın işğal olunmasından sonrakı ilk aylarda vətənimizin ayrı-ayrı bölgələrində siyasi durumun kəskinləşməsi və işğala qarşı baş vermiş üsyanlar probleminin bir hissəsi ilk dəfə elmi dövriyyəyə cəlb olunmuş ilkin mənbələr əsasında araşdırılmışdır. XI Ordu hissələrinin tərkibində olan ermənilərin azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş özbaşınalıqlarda iştirakı da məqalədə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu özbaşınalıqlara qarşı Azərbaycan xalqının göstərdiyi müqavimət qüvvələrin son dərəcə qeyri-bərabər olması səbəbindən məğlubiyyətlə nəticələnmişdir.

А.Ф.Мамедов

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПЕРВЫЕ МЕСЯЦЫ ПОСЛЕ СОВЕТИЗАЦИИ

Ключевые слова: Азербайджан, XI армия, оккупация, сопротивление, восстание, зверство

В статье на основе частично впервые введенных в научный оборот первоисточников исследуются вопросы обострения политического положения в отдельных регионах Азербайджана в первые месяцы после оккупации его большевистской Россией. В статье также нашли широкое отражение зверства армян, принимавших участие в боевых действиях на стороне Красной Армии против азербайджанского населения. Сопротивление азербайджанского народа окончилось поражением из-за неравнозначного соотношения противоборствующих сил.

A.F.Mammadov

POLITICAL SITUATION IN AZERBAIJAN IN THE FIRST MONTHS AFTER SOVIETIZATION

Keywords: Azerbaijan, the XI army, occupation, resistance, revolt, atrocity

The article examines the exacerbation of the political situation in certain regions of Azerbaijan in the first months after its occupation by Bolshevik Russia on the basis of the primary sources that were first introduced into scientific circulation. The article also broadly reflected the atrocities of Armenians who took part in hostilities on the side of the Red Army, against the Azerbaijani population. The resistance of the Azerbaijani people

ended in defeat due to the unequal balance of the opposing forces.

Giriş

Sovetlər dönəmində ideoloji qərəzlər və siyasi konyunktura səbəbindən tədqiqatdan kənarda qalmış problemlərdən biri də Sovet hakimiyyətinə qarşı getmiş müqavimət hərəkəti problemidir. Tariximizin susqunluqla qarşılanan, unudulan və unudurulmağa çalışılan bir çox hadisələri son 25-30 ildə ciddi şəkildə öyrənilərək öz layiqli qiymətini almış, layiqli yerini tutmuşdur. Bu da şəksiz, tariximizin elmi mənzərəsinin formalaşdırılmasına xidmət etməklə yanaşı, eyni zamanda xalqın milli qürurunu, doğma torpağa bağlılığı, vətənpərvərlik hisslərini gücləndirməyə yönəlmişdir. Təqdim olunan məqalədə uzun müddət üzərindən sükutla keçilmiş, yalnız müstəqilliyimizin yenidən bərpasından sonra tədqiqinə başlanılan Sovet hakimiyyətinin ilk aylarında yeni rejimə qarşı baş vermiş üsyanlar probleminin bəzi məsələlərinin üzərində dayanılacaq.

Azərbaycana təcavüz edəcək XI Ordu komandanlığı artıq 1920-ci ilin martın sonlarında Bakı əməliyyatına hazırlıq işlərinə başlamışdı. Bu məqsədlə aprel ayının ortalarında Azərbaycanın şimal sərhəddində XI Ordunun xeyli hissəsi toplaşmışdı. Aprelin 21-də Qafqaz cəbhəsi komandanlığı (Tuxaçevski, Orconikidze, Zaxarov) 490 sayılı direktivlə XI Orduya aprelin 27-də Azərbaycan sərhəddini keçərək Bakı quberniyasını ələ keçirmək əmrini verdi. İki gün sonra bu direktivə düzəliş edildi: ordunun son vəzifəsi kimi tək Bakı quberniyası deyil, bütünlükdə Azərbaycanın ələ keçirilməsi hesab olunurdu.

Nəhayət, bütün hazırlıq işləri tamamlandıqdan sonra aprelin 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı daxili və xarici qüvvələrin əvvəlcədən düşünülmüş qəsd ssenarisi işə salındı. Sovet Rusiyasının hərbi təcavüzü, yerli kommunistlərin destruktiv tərz-xətti ilə bərabər Azərbaycan silahlı qüvvələrinin Qarabağda döyüşlər apardığı bir şəraitdə “Birinci respublikanın” süqutunu bilavasitə gerçəkləşdirən faktor oldu.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə nəticələnmiş aprel çevrilişi formal olaraq bir siyasi dövlət sisteminin tamamilən dağıdılaraq yenisi ilə əvəzlənməsi hadisəsi olsa da, mahiyyət etibarilə son dərəcə fərqli proseslərə rəvac vermişdi; bu hadisə nəticəsində Azərbaycan yeni ad və yeni ictimai-siyasi qiyafədə bərpa olunan, fəqət öz imperiya məğzini saxlayan struktura daxil edilirdi və əhəmiyyətli dərəcədə öz müstəqilliyini itirirdi.

Çar Rusiyasının müstəmləkələrinə münasibətdə yeritdiyi siyasətin bir qədər fərqli formada bolşevik rejiminin ilk vaxtlarında da davam etdirilməsi – aprel çevrilişinin ardından ölkədə faktiki işğal rejiminin bərqərar olması, milli ruhun boğulması, yürüdülmən sosial-iqtisadi kurs, xüsusən də kəndə və kəndliyə münasibətdə soyğunçu siyasət əhalinin hiddətinə səbəb olmuşdu. 1920-1921-ci illərdə Azərbaycan işğala qarşı ümumxalq üsyanlarına meydan olmuş, sonrakı illərdə də bolşevik rejimi əleyhinə çıxışlar ara verməmiş, respublikanın bir çox

şəhərlərində, yaşayış məntəqələrində gizli siyasi təşkilatlar fəaliyyət göstərmişdi. Xalqımızın bolşevik rejiminə qarşı apardığı azadlıq mübarizəsi sovet hakimiyyətinin ilk dönəmində Azərbaycanın demək olar ki, bütün qəzalarını bürümüşdü. Təqdim olunan məqalədə onlardan Gəncə, Qarabağ, Zaqatala və Nuxa qəzalarında baş vermiş üsyanların üzərində dayanılacaq.

Aprelin 27-dən etibarən Azərbaycanın işğalına başlayan XI Ordu işğalın ilk bir ayı ərzində Vətənimizin ərazisindəki bütün strateji əhəmiyyətli bölgələri tutaraq Bakıda XI Ordunun qərargahı və 28-ci diviziya, Yevlaxda 32-ci, Azərbaycanın Ermənistanla sərhəddində 20-ci, Lənkəranda isə 1-ci və 18-ci Qafqaz diviziyaları, eləcə də Cənubi Qafqaz dəmir yolunun Azərbaycan ərazisindəki hissəsi boyu zirehli qatarlar yerləşmişdi [23, s.144].

Bolşevik-rus ordu hissələri ilk gündən özlərini bu yerlərin sahibi kimi aparır, yerlərdəki hakimiyyət orqanları olan Qəza İnkilab Komitələrini saymır, özbaşına evlərdə axtarışlar apararaq oğurluq, qarət və talançılıqla məşğul olmağa başlayır. Zaqatala qəza Qax məntəqə Hərbi İnkilab Komitəsinin sədri Süleymanovun Azərbaycan Mərkəzi Hərbi İnkilab Komitəsinə yazdığı 28 may 1920-ci il tarixli məktubunda bu barədə göstərilirdi: “Zaqatala qəzasına daxil olmuş Kurişkonun komandanlıq etdiyi Xüsusi Qafqaz Diviziyası və Ümumrusiya Fövqəladə Komissiyası Xüsusi Şöbəsinin hərbi hissələri burada kəndləri qarət edir, bu zaman qadınlara qarşı kobud rəftar edilir, evlərdə aparılan özbaşına axtarışlar zamanı Quran, müqəddəs kitablar ayaq altına atılır, əhalinin dini hissələri təhqir olunur. Bu işlərdə erməni daşnaklarından da istifadə olunur. Əgər belə hərəkətlərin qarşısı vaxtında alınmazsa, bu, tezliklə böyük partlayışa səbəb olacaq və Sovet hakimiyyətini rəğbətlə qarşılamaş sadə xalq ondan üz döndərəcək” [3, s.4].

Ağdaş və Göyçay qəzaları üzrə fəvqəladə komissarın məruzəsində deyilirdi ki, qəzalarda mənzil salmış 18-ci süvari diviziya demək olar bütün taxılı müsadirə etdiyindən əhali aclıq çəkməkdə idi [5, s.73-75]. Sovet tarixşünaslığında qəhrəman komandir kimi qələmə verilən [25, s.194] P.V.Kurişkonun başçılıq etdiyi əlahiddə süvari diviziya Fövqəladə Komitə və Xüsusi Şöbə ilə birlikdə Zaqatala qəzasında qarət və zorakılıqlarla məşğul olurdu. Qax Nahiyə İnkilab Komitəsinin məktubunda (1920, 28 may) süvari diviziyanın əhaliyə 3 milyon manat həcmində ziyan vurduğu, Xüsusi Şöbənin məsum insanları həbsə alaraq işgəncə və təhqirlərə məruz qoyduğu qeyd edilirdi [4, s.52-53].

XI Ordu əsgərlərinin özbaşınalığı, başqalarına dərs vermək üçün əhalinin gözü qarşısında nümayişkarənə şəkildə günahsız insanları güllələməsi xalqın qəzəbinə səbəb olur. Xalq kütlələri rekvizisiyadan, ərzaq və mallarının zorla müsadirəsindən, Xüsusi Şöbə nümayəndələrinin özbaşınalığından hiddətlənmişdi. Quzğunlaşmış əsgərlərə müqavimət göstərmək iqtidarında olmayan silahsız əhali isə xilas yolunu evlərini, mal-mülkünü ataraq dağlara, meşələrə qaçmaqda görürdü. Əhali qırmızı ordunun nəinki sadə xalqın qeydinə qalmaq, hətta onlara bel bağlamış yerli kommunistlərlə belə hesablaşmaq niyyətində olmadığını anlayır.

Bütün bunları əvvəlcədən görən demokratik ziyalılar hələ sovet hakimiyyətinin ilk günlərində yazırdılar: “Öz istiqlaliyyəti naminə qurbanlar vermiş, qazandığı azadlığı iki il ərzində var qüvvəsi ilə qoruyan və əziz bilən Azərbaycan xalqı ona zorakı yolla qəbul etdirilən yeni qayda-qanunla barışa bilməz” [14, s.23]. Bu barədə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “İşğaldan bir ay sonra Azərbaycan dəhşətli işğala məruz qaldığını başa düşdü... xalq dözmədi və üsyan etdi” [24, s.163]. Müsavat partiyasının rəhbərlik etdiyi “Azərbaycanın İstiqlal Komitəsi” isə ölkə işğal edildikdən sonra yaydığı bəyannamədə Azərbaycandakı sovet hakimiyyətini işğalçı və qəsbkar adlandıraraq xalqı itirilmiş müstəqilliyin bərpası uğrunda mübarizəyə səsləmişdi [19, s.33].

Kütləvi həbs və repressiyalarla müşayiət olunan işğala qarşı çevrilmiş xalqın qəzəb dalğası Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində sovet tarixşünaslığında “bəy”, “xan”, “molla” iğtişaşları kimi adlarla damğalanaraq üstündən sükutla keçilmiş kütləvi xalq hərəkətlərinə səbəb olur. Sovet tarix elmi bu məsələlərin üstündən sükutla keçsə də, işğalın ilk aylarında bütün Azərbaycanı antisovet üsyanları bürüdüyünü sənədlərin yaddaşından silmək mümkün olmadı.

İlk üsyan Azərbaycan Milli Ordusunun əsas qüvvələrinin toplaşdığı Gəncədə baş verir. Şəhərdə yaşayan ermənilər vasitəsilə Gəncədə üsyanın hazırlanması, bolşevik-rus ordu hissələri üzərinə hücumun olacağı barədə xəbər alan sovet hakimiyyət orqanları təcili əks tədbirlər görməyə başlayırlar [23, s.147]. Bu məqsədlə mayın 18-də Gəncəyə ezam olunmuş Daxili İşlər komissarı H.Sultanov Qəza İnqilab Komitəsinin yığıncaqlarını təşkil edərək yaranmış vəziyyətlə bağlı tədbirlər görməyə başlayır [7, s.60]. Əvvəlcə Gəncə komendantı şahzadə Məmməd Mirzə Qacar, daha sonra 1-ci piyada diviziyasının rəisi general-mayor Cavadbəy Şıxlinski və 3-cü Gəncə piyada alayının komandiri polkovnik Cahangirbəy Kazımbəy vəzifədən kənarlaşdırılır [12, s.37].

Bu, həmin vaxtı Gəncədə yerləşmiş general Şıxlinskiyə komandanlıq etdiyi 1-ci Azərbaycan diviziyası, 3-cü Gəncə alayı, Nuxa süvari alayının təlim dəstəsi, onun bir taboru və diviziya qərargahının komendant komandasından ibarət üsyançı qüvvələri də hazırlıq işlərini sürətləndirməyə vadar edir. Formal olaraq bu hissələr 1-ci Ümumazərbaycan fəhlə-kəndli piyada diviziya və süvari briqadalarını təşkil etsə də, Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 11 may qərarı ilə mövcud birləşmələr yenidən təşkil edilməklə XI Ordunun Hərbi İnqilab Şurasına tabe edilirdi. Mayın 22-də C.Kazımbəyin təşəbbüsü ilə hərbcilərin bir qrupu – Məşədi Bağırbəy və Əlibəy, Gəncə hərbi qarnizonunun rəisi general-mayor Cavadbəy Şıxlinski, 3-cü Gəncə piyada alayının komandiri polkovnik Cahangirbəy Kazımbəyov, 3-cü süvari diviziyasının komandiri polkovnik Teymurbəy Novruzov, Gəncənin keçmiş komendantı Məmməd Mirzə Qacar, Gəncə qəzasının sabiq general-qubernatoru Əmirxan Xoyski, Gəncənin sabiq polis rəisi Qənbər Tağı oğlu, eyni zamanda məşhur qaçaqlar Sarı Ələkbər, Topalhəsənli Cabbar və digərlərinin iştirakıyla keçirilmiş toplantıda silahlı üsyana qalxaraq dəmir yolu

stansiyasını tutmaqla Bakı ilə qərb bölgələrin əlaqəsini kəsmək, oradakı bolşevik-rus ordu birləşmələrinin Azərbaycanın içərilərinə doğru hərəkətinin qarşısını almaq, nəhayət, bolşevik hakimiyyətini devirmək qərara alındı [7, s.60]. Qarabağda yerləşən Milli Ordu birləşmələri ilə əlaqə yaratmaq məqsədi ilə Gəncə üsyanının rəhbərləri tərəfindən bölgəyə iki nəfər zabıt göndərmiş, bolşeviklərlə mübarizədə Gürcüstanla ittifaqa nail olmaq üçün isə C.Kazımbəyin göstərişi ilə Gəncədə gizli yaşayan gürcü polkovniki Tiflisə yola düşmüşdü [14, s.38]. Denikinçi zabıtlərdən alman əsilli polkovnik Hauzen üsyançı piyada hissələrin komandiri, polkovnik Nikolayev isə artilleriya batareyasının komandiri təyin olunmuşdu. Üsyançıların əsas zərbə qüvvəsini polkovnik C.Kazımbəyin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Milli Ordusunun Gəncədəki 3-cü Gəncə alayı və 3-cü Nuxa alayının süvari hissələri təşkil edirdi. Üsyanın gedişində polkovnik C.Kazımbəy qarnizon rəisi təyin olunmuşdu [26]. Qaçaq Sarı Ələkbər və Qəmbərin tabeliyindəki 2000 nəfərlik dəstəsi, qaçaq Qasım Kosaqanlı, qaçaq Mikayıl və başqa dəstələrin, eyni zamanda üsyana qoşulmuş şəhər əhalisi ilə birlikdə üsyançıların ümumi sayının 10-12 minə çatdığı göstərilir [16, s.87; 22, s.115].

Gəncə üsyanının yatırılmasında iştirak etmiş 20-ci diviziyanın komandiri M.D.Velikanovun məlumatına görə, üsyan ərafəsində Gəncədə bolşeviklərin sərəncamındakı qüvvələr XI Ordunun 20-ci atıcı diviziyasının bütün arxa cəbhə idarələri ilə birgə 178 və 180-cü alayları, 2 süvari və 1 rabitə taboru, diviziya qərargahının komendant komandası – cəmi 30 pulemyotu olan 2000 əsgəri, eyni zamanda 20-ci Qafqaz briqadasının Gəncənin 20 verstliyindəki Zurnaabad kəndi ətrafında yerləşmiş 8 pulemyotlu 450 nəfərlik süvari batareyası, eləcə də bu diviziyanın Yelenendorf məntəqəsindəki artilleriya qərargahı və iki topçu taborundan ibarət idi. Bu qüvvələrdən artilleriya divizionu və 3-cü briqadanın qərargahı istisna olmaqla digər bütün nizami hissələr şəhərin erməni məhəlləsində, 3-cü briqadanın qərargahı, 2 süvari tabor və diviziyanın bütün arxa cəbhə idarələri isə azərbaycanlılar yaşayan hissəsində yerləşmişdi. Bundan əlavə qəzanın yaxınlığındakı Gəncə-Ağstafa stansiyasında isə “Timofey Ulyantsev” zirehli qatarı dayanmışdı [23, s.147]. Üsyan mayın 25-dən 26-na keçən gecə başladı. Gəncədə milli qüvvələrin hazırlığından xəbər tutan şəhər komendantı həmin gecə Azərbaycan diviziyası əsgərlərinin gözətçi məntəqələrini ələ keçirməyi əmr edir. Milli qüvvələr isə qırmızı əsgərlərin bu hücumunu dəf edərək əks-həmləyə keçirlər. Üsyançı hissələr həmin gecə şəhərin azərbaycanlılar yaşayan hissəsindəki qırmızı qüvvələrin üzərinə hücum edərək qısa vaxtda 20-ci diviziyanın buradakı iki yüngül atlı taborunun müqavimətini qıraraq 3-cü briqadanın qərargahı və təchizat şöbəsini, beləliklə də şəhərin bu hissəsinə nəzarəti ələ keçirir. Tutulmuş komanda heyəti, siyasi işçilər, qırmızı əsgərlər həbs olunurlar. Həmin gecə Milli Ordu qüvvələri şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsində yerləşmiş qırmızı hissələri tərksilah edərək təxminən 600 nəfərlik şəxsi heyətini həbs edir [6, s.25]. Eyni vaxtda şəhərin ermənilər yaşayan hissəsində 500 nəfərlik Milli Ordu qüvvələri qırmızı hissələrə

qəfil hücum edərək 200 əsgəri əsir götürür, mühasirədə olan 2100 nəfərdən təslim olmaq tələb olunur. Lakin qüvvələr nisbətinin qeyri-bərabər olması milli qüvvələri geri çəkilməyə məcbur edir. Həbsxanadakı keçmiş məhbuslar azad edilir, silah anbarı ələ keçirilir, şəhərin müsəlman əhalisi silahlandırılaraq üsyançı qüvvənin sayı 10 minə çatdırılır. Geri çəkilən XI Ordu, Xüsusi Şöbə və Siyasi Şöbənin bütün müəssisələri üsyançılar tərəfindən ələ keçirilir [7, s.60].

Gəncədə üsyanın başlanması ilə quberniyanın dağlıq hissəsində ermənilər yaşayan kəndlərdən könüllülər axışaraq XI Ordu komandanlığına üsyançılarla mübarizədə öz xidmətlərini təklif edirlər. 20-ci diviziyanın komandiri Velikanovun verdiyi məlumata görə, komandanlıq ermənilərin hərbi qüvvə kimi yararsız olduğunu bildiyi halda qüvvə çatışmazlığı səbəbindən onları silahlandıraraq arxada ikinci dərəcəli funksiyaları yerinə yetirən xüsusi dəstələr təşkil etməyə məcbur olmuşdu [23, s.149].

Mayın 28-i gün ərzində üsyan rayonuna – 20-ci atıcı diviziya komandiri M.D.Velikanovun sərəncamına P.V.Kurışkonun başçılıq etdiyi 18-ci süvari diviziya, M.Q.Yefremovun komandanlığı ilə “Karl Marks” və “III İnternasional” kimi iki zirehli qatardan ibarət əlavə hərbi qüvvə göndərildi [23, s.152].

Artıq Azərbaycanın bir çox bölgələrində həyəcanlar başlamışdı. Üsyan edən rayonlar Gəncə üsyançıları ilə əlaqə yaratmağa cəhd edirdilər. Belə ki, ayın 29-u qırmızı hissələrin şəhərə hücumlarının davam etdiyi bir vaxtda Şuşada üsyançıların tərəfinə keçmiş Şəki süvari alayı Gəncəyə girməyə cəhd etmiş, lakin Yelenendorf yaxınlığında baş verən döyüşdən sonra bu alay geri çəkilməyə məcbur olmuşdu [23, s.155].

Üsyançıların üzərinə ümumi hücum mayın 31-ə təyin edilmişdi. M.D.Velikanovun verdiyi məlumata görə, mayın 30-u axşama doğru həlledici Gəncə əməliyyatı qabağı bolşeviklərin ixtiyarında 175, 176, 178, 179 və 180-cı olmaqla 5 atıcı alay, rabbitə taboru, diviziya qərargahının komendant komandası, xizəkçilər dəstəsi, könüllü ermənilərdən təşkil olunmuş hər biri 100 nəfərlik iki dəstə, 3 desant zirehli qatar bölüyü, 18-ci Qafqaz diviziyasının 4 alayı, 20-ci Qafqaz briqadasının 2 alayı, artilleriya, hər biri 2-3 topa malik 6 zirehli qatar, topçu divizion, 2 yüngül artilleriya divizionu, 18-ci süvari divizionu, dağ atlı taboru, 42-ci xətti taboru, 2 zirehli maşın-cəmi 5 piyada alay, 6 süvari alay, 7 əlahiddə hissə və dəstə, 57 top, 2 zirehli maşın və bir neçə zirehli qatar vardı [23, s.155].

Axşama doğru XI Ordu hissələri şəhəri nəzarətə ala bilirlər. Azərbaycan ordusu qüvvələrinin bir hissəsi mühasirəni yarıb dağlara çəkilməyə müvəffəq olur. Cahangirbəy Kazimbəy başda olmaqla digər bir dəstə isə Bərdə istiqamətinə, oradan da Qarabağın içərilərinə doğru irəliləyərək Nuru paşanın hərbi birləşmələrinə qoşulur [14, s.42]. Üsyan rəhbərlərindən Cavadbəy Şıxlinski hələ şəhərin alınmasına bir-neçə saat qalmış süvari dəstənin müşayiəti ilə Qazaxa, doğma kəndi Salahlıya gətirilmiş, bir qədər sonra o, üsyanın digər təşkilatçıları olan Nəsibbəy Yusifbəyli, Fətəli Xan Xoyski və şahzadə Məhəmməd Mirzə

Qacarla Zaqataladan Gürcüstan ərazisinə keçə bilmişdi [27].

Mühasirədən çıxmağa imkanı olmayanlar isə amansız terrora məruz qalır. XI Ordunun komandanı Levandovski Gəncənin alınması uğrunda gedən əməliyyatlara rəhbərlik etmiş 20-ci diviziyanın komandiri Velikanovdan tələb edirdi: "...kvartal-kvartal şəhərin dağıdılmasına başlayın. Üsyanın yatırılması qəddar və rəhmsizcəsinə divan tutulmaqla həyata keçirilməlidir. Qırmızı əsgərlərin axıdılmış qanına görə bütün üsyan iştirakçılarını məhkəməsiz güllələyin" [22, s.116].

Üsyanın yatırılmasından sonra güllələnmə və qarətlərlə müşayiət olunan kütləvi həbslər həyata keçirilir. Üsyanın şahidlərindən bolşevik Salman Levin aparılmış həbslər nəticəsində Gəncə həbsxanasında 800-ə qədər məhbusun olduğunu göstərirdi [26]. Həbs olunanlar arasında general Stankeviç, İsrafilbəyov, Adilbəy Zülqədərov, keçmiş şeyxülislam Axund Pişnamazzadə [2, 23 arxa], eyni zamanda məşhur generallar S.Mehmandarov, Ə.Şıxlinski [21, s.84], polkovnik Hauzen də [26] vardı.

Gəncədə üsyanın davam etdiyi bir vaxtda Azərbaycanın başqa bir bölgəsində – Tərtərdə və Qarabağda həyəcanlar başlamışdı. Qarabağ üsyanı mayın 21-23-də baş vermiş Tərtər hadisələri ilə başladı. Belə ki, ayın 21-də yerli əhalidən olan silahlı hissələrin Tərtərdəki sovet bölmələri və bölgəni tərk edən Qırmızı Ordu alayı üzərinə silahlı hücumu Tərtərdə həyəcanlara səbəb olur. XI Ordunun 32-ci diviziyasının Tərtərdə yerləşmiş 282-ci piyada alayı mayın 21-də yerini axşama doğru onu əvəz etmək üçün gələcək yeni rus alayına vermək üçün şəhəri tərk edərək zorla buradakı Azərbaycan Milli Ordusunun 3-cü süvari Şəki alayına məxsus atları da aparmaq istədikdə qarşıdurma yaranır [17]. Baş vermiş döyüşdə Qırmızı Ordu hissələri 80 nəfər itki verərək geri çəkilməyə məcbur olur. Bu döyüşdə onların komandiri də öldürülür [2, 29 arxa].

Gəncədə üsyanın başlanması xəbəri alınan kimi Cəbrayıl ətrafında milli qüvvələrin toplantısı keçirildi və üsyanın mayın 29-dan 30-a keçən gecə başlanması qərara alındı. Gəncə üsyanının gedişi ilə bağlı məlumat almaq məqsədilə kiçik dəstə ilə Bərdədən Yevlaxa hərəkət edən Ehsan Xan Naxçıvanski XI Ordu hissələri tərəfindən yolda yaxalanaraq güllələnir, bu təqibdən yaxa qurtara bilmiş 32 əsgər özlərini Bərdəyə çatdırıb, burada bir həftə boyunca qırmızı hissələrə qarşı rəşadətlə müqavimət göstərmişlər. Bu hadisə tarixdə "32-lər dastanı" kimi qalmışdır [20, s.111].

İyunun 3-dən 4-nə keçən gecə general Nuru paşa silahdaşları polkovnik Zeynalov, polkovnik Səfiyev və sabiq pristav Qalabəyovla birlikdə çoxsaylı üsyançı dəstə ilə Şuşaya gələrək yerli İnqilab Komitəsi üzvlərini həbs edib özünü "Qarabağ hakimi" elan etdi. İyunun 5-də Qarabağda sovet hakimiyyətinin devrildiyi elan olunur, polkovnik Zeynalov Qarabağın Milli Hərbi Qüvvələrinin komandanı təyin olunur. Tərtər çayına qədərki ərazilər üsyançılar tərəfindən tutulur və qırmızı qüvvələr çayın sol sahilinə sıxışdırılır [18, s.113].

1920-ci il iyunun 9-da XI Ordu komandanlığı üsyanın yatırılması ilə bağlı xüsusi əmr imzaladı. Əmrdə 32-ci diviziyanın sərəncamına verilməklə 20-ci atıcı diviziyanın bir briqadası, zirehli avtomobillər və müsəlman fəhlə dəstəsinin iştirakıyla genişmiqyaslı hücumun həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu məqsədlə 18-ci süvari diviziya da buraya yeridilmişdi. Bundan əlavə qırmızı hissələri hücum zamanı hərbi təyyarələr müşayiət etməli idilər. Üsyançı qüvvələr də həlledici döyüşlərə hazırlaşdı. Bu ərəfədə polkovnik Səfiyevin komandanlıq etdiyi 1-ci tatar süvari alayı, Cavanşir piyada alayının bölmələri, top divizionu və digər bölmələr Tərtərçayın sol sahilində müdafiə mövqeyi tutmuşdu [1, s.130].

Qırmızı hissələrin genişmiqyaslı hücumu iyunun 10-da başlayır. Hindarx yaxınlığındakı döyüşdə Zeynalovun rəhbərlik etdiyi üsyançı dəstə məğlub olaraq geri çəkilmək məcburiyyətində qalır, bu zaman qırmızı hissələr tərəfindən ələ keçirilmiş üsyan fəallarından Cəmşid, Adil bəy və Xanlar bəy Sarıçalılı güllələnirlər [20, s.112].

İyunun 11-də Tərtər və Bərdə qırmızı hissələr tərəfindən tutulur, üsyançılar Tərtər çayına qədərki əraziləri tərk etməyə məcbur olurlar və Ağdamda cəmləşirlər. Burada Nuru paşanın başçılığı ilə 4 minə qədər üsyançı toplaşmışdı. Ağdamın tutulması ilə Şuşaya yol açılır. Həmin gün axşama yaxın Xankəndi və Əsgəran qırmızı hissələr tərəfindən tutulur. Həbs olunmuş bolşeviklər azad olunur. Bu barədə iyunun 13-də teleqramla Leninə xəbər verən Q.K.Orconikidze yazırdı: “Qarabağda qiyam yatırılmışdır. Qoşqu ləvazimatları və atlarla birlikdə 8 top, 28 pulemyot, döyüş ləvazimatı olan anbarlar, tüfəng və pulemyotlar ələ keçirilmişdir. Hərəkətin təşkilatçıları başda Nuru paşa olmaqla qaçmışdır” [16, s.91]. İyunun 15-də 20 və 32-ci diviziyanın hissələri Şuşanı tuturlar [35, s.161].

Qarabağda üsyan tam yatırılmamış isə Zaqatala qəzasında həyəcanlar başlamışdı. 1920-ci il may ayının ortalarından etibarən Zaqatala qəzasındakı rus əsgəri hissələrinin artırılması əhali arasında həyəcanlara səbəb olur. Məscidlərdə, kənd yığıncaqlarında imamlar, ağsaqqallar əhalini “islam dinini təhqir etməyə gəlmiş qırmızı hissələr”ə qarşı mübarizəyə çağırırdılar. Üsyana hazırlıq işlərinə rəhbərliyi Tala kəndinin ağsaqqalı və imamı Hafiz Əfəndi Molla Ramazan oğlu və onun təşəbbüsü ilə qəzanın Hacı Qurban Hacı İbrahim oğlu, Şeyxzadə Şeyx Molla Məhəmməd Şeyx Əhməd oğlu, Müslüm Əfəndi, Aslanbəy Qardaşov, Bəşirbəy Qalacov və bölgənin digər nüfuzlu adamlarından təşkil edilmiş Üsyana Hazırlıq Komitəsi edirdi. Üsyançı qüvvələrin ali baş komandanı Hafiz Əfəndi, onun köməkçisi Hacı Qurban seçilmişdi [9, s.17-18]. Üsyançıların sıralarında keçmiş çar və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordularında xidmət etmiş, hərbi işi yaxşı bilən zabitlər olduğundan üsyana yüksək səviyyədə hazırlıq görülmüşdü. Onların əsas məqsədləri Zaqatala qəzasında sovet hakimiyyətini devirmək, rus qoşunlarını bölgədən çıxarmaq və devrilmiş milli qüvvələrin hakimiyyətini bərpa etmək idi.

Tala, Car, Balakən və Zaqatala şəhər əhalisinin əksəriyyət təşkil etdiyi ümumi sayı 3 minə qədər olan üsyançı qüvvələr 1920-ci il iyunun 9-u çətinlik

çəkmədən bölgədəki rus hissələrini məğlub edərək Zaqatala qalasını ələ keçirir. Bu zaman polkovnik Əhməd Dibirovun komandanlıq etdiyi Zaqatala alayı bitərəf mövqə tutmuş, alayın bir taboru isə üsyançılara qoşulmuşdu. Qalada yerləşən Qəza İnkilab Komitəsinin üzvləri həbs olunur və bölgədə sovet hakimiyyətinin devrildiyi elan olunur. Qalanın alınması ilə Hafiz Əfəndinin başçılığı altında Zaqatala Qəza Xüsusi Müdafiə Komitəsi yaradılır. Komitə bir həftə ərzində Zaqatala qəzasında hakimiyyəti əldə saxlaya bilmişdi. Bu müddətdə Zaqatala Qəza Xüsusi Müdafiə Komitəsi tərəfindən vətənə xəyanət ittihamı ilə Qəza İnkilab Komitəsinin həbs olunmuş üzvləri ölümə məhkum edilmişdilər [9, s.18]. Hafiz Əfəndinin göstərişi ilə Gürcüstan tərəfdən baş verə biləcək istənilən müdaxilənin qarşısını almaq üçün Alazan çayının sahilində yerləşən kəndlərin əhalisinə silah paylanmışdı [8, s.6-7].

Zaqatala qəzasından alınan xəbərlərdə qalada yerləşən üsyançı qüvvələrin Yevlaxa doğru hərəkət edərək Qarabağ üsyançıları ilə birləşmək niyyətində olduqları göstərilirdi [10, s.1]. Buna görə də XI Ordunun komandanlığı üsyançılar tərəfindən həbs olunaraq ölüm hökmü kəsilmiş Qəza İnkilab Komitəsinin üzvlərini xilas etmək və qəzada sovet hakimiyyətini bərpa etmək üçün tələsik qalaya hücum planını hazırlayır. Bu məqsədlə Bakıdan könüllü bolşeviklərdən təşkil edilmiş batalyon, VII Qafqaz diviziyasının bir briqadası, plastun alayı, II atlı alay, Qarabağ üsyanını yatırmış 20-ci diviziyanın bir briqadası, zirehli maşın və artilleriya Zaqatala qəzasına gətirilir. XI Ordunun komandanı Levandovski və Hərbi İnkilab Şurasının üzvü Vesnikin bu barədə 1920-ci il iyunun 13-də verdiyi əmrə II atlı korpusunun komandiri Vodopyanova VII Qafqaz diviziyası, könüllü kommunarlardan ibarət dəstə, 58-ci piyada briqada və 27-ci zirehli dəstədən təşkil edilmiş böyük qüvvə ilə Zaqatala üsyanının yatırılması, əhalinin tərksilah edilməsi üçün ayın 16-sı üsyançıların yerləşdiyi qala üzərinə hücumə keçmək göstərişi verildirdi. Bunun üçün 58-ci piyada briqadasının komandiri Todorskiyə və 32-ci diviziyanın komandiri Şteqerə ayın 15-nə kimi Vodopyanovun sərəncamına keçmək üçün Nuxaya gəlmək əmr olunurdu [25, s.71].

Həlledici əməliyyata rəhbərlik XI Ordunun II atlı alayının komandiri V.F.Vodopyanova həvalə olunmuş, Azərbaycan İnkilab Komitəsinin üzvü Əliyev onun köməkçisi təyin olunmuşdu. Tərəflər arasında qalanın ələ keçirilməsi uğrunda baş vermiş həlledici döyüş zamanı səhər tezdən XI Ordunun Zaqatala qəzasında toplanmış çoxsaylı hissələri artilleriya və zirehli texnikanın köməkliliyi ilə üsyançıların əsas istinadgahı olan qala üzərinə hücumə keçirlər. Bu arada qaladakı üsyançı qüvvələrin hökumət hissələrinin qala üzərinə başlanmış hücumun dəf edilməsi ilə məşğul olduğu bir vaxtda qalada həbsdə olan II Zaqatala alayının keçmiş batalyon komandiri Kuznetsov nəzarətçilərdən yayınaraq 3 pulemyot ələ keçirə bilmiş, qalada həbs olunmuş kommunistləri azad edərək daxildən üsyançılara qarşı döyüslərə başlayır [33, s.21]. Axşama qədər davam edən qanlı döyüslərdən sonra qaladakı üsyançılar çoxsaylı bolşevik-rus ordu hissələrinin hücumlarına tab gətirə bilmir və fədakar qala müdafiəçilərinin müqaviməti qırılır.

Bu döyüş və strateji əhəmiyyəti olan qalanın əldən getməsi demək olar ki, üsyanın taleyini həll edir. Məğlub edilmiş üsyançılar qalanı tərk etdikdən sonra dağlara, meşələrə çəkilməyə məcbur olurlar. VII Qafqaz diviziyasının komandanlığından verilən məlumatda tərəflər arasında baş vermiş son döyüş zamanı XI Ordu hissələrinin itkisinin 30 nəfər ölən və yaralanan olduğu, üsyançıların isə bundan on dəfə artıq itki verdiyi göstərilirdi [11, s.6].

Sonrakı günlərdə qəzanın ayrı-ayrı yerlərində müqaviməti davam etdirən kiçik üsyançı qruplar da məğlub edilir və əsgəri hissələrin köməkliyi ilə iğtişaşlarda iştirak edənləri cəzalandırmaq üçün repressiv tədbirlər başlayır.

Bolşevik rejiminin ilk dönəmində yeni hakimiyyətə qarşı üsyan mərkəzlərindən biri də Nuxa qəzası idi. İyirminci diviziya komandirinin 29 may 1920-ci il tarixli məlumatında bolşevik-rus ordu hissələrinin Nuxa şəhərinə sığınmış üsyançıları çətinliklə də olsa məğlub edərək şəhərin şimal hissəsinə nəzarəti ələ keçirməsindən sonra [30, s.117] şəhərin giriş və çıxışlarının bağlandığı göstərilirdi. Buradan Zaqatala, Yevlax və Şamaxı istiqamətində gedən yollar ordu hissələri tərəfindən tutulur, bütün nəzarət məntəqələrində pulemyotlar qoyulmaqla silahlı qruplar yerləşdirilir. XI Ordu hissələrinin özbaşınalıqlarından dağlara çəkilməyə başlayan dinc əhalinin qarşısı amansızlıqla alınmaqla onların tərk silah olunması həyata keçirilir [30, s.128].

Nuxa şəhərində asayişin bərqərar edilməsi məqsədlə verilmiş 29 may 1920-ci il tarixli göstərişdə Zaxarçenkonun başçılığı altındakı 12 pulemyotla təchiz olunmuş 2 eskadronun ibarət 600 nəfərlik qüvvənin Nuxa şəhərində 1) Qışlaqda; 2) Erməni məhəlləsində; 3) I Çayqırağıda; 4) II Çayqırağıda; 5) Doduda; 6) I Dabı Xanda; 7) II Dabı Xanda; 8) Yuxarıbaşda; 9) Gəncəli məhəlləsində olmaqla yerləşdirilməsi əmr olunurdu. Burada yerləşdiriləcək hissələrin komandirləri həm də həmin rayonların hərbi rəisləri təyin olunurdular. Onlara küçələrdə güclü piyada gözətçi dəstələri qoymaqla sovet müəssisələrini və asayiş qorumaq, insanların kütləvi halda toplanmasına heç bir halda imkan verməmək, buna cəhd edənləri silah tətbiq etməklə dağıtmaq, üsyan baş verərsə, son dərəcə amansızlıqla hərəkət etmək əmr olunurdu [33, s.9].

Nuxa üsyanının yenidən alovlanmasından ehtiyat edən XI Ordu komandanlığı eyni zamanda hərbi hissələrin cəlb edilməsi ilə şəhərdə cəza tədbirləri həyata keçirir. Nəticədə, üsyanda iştirakda təqsirləndirilən şəhər sakinlərindən 17 nəfəri güllələnir, bir qrupu isə həbs olunur. Güllələnənlərin içərisində şəhərin başçısı, pristavı, bir neçə müəssisə sahibi, adlı-sanlı tacirlər də var idi [29, s.28].

Nuxa qəzasında əhaliyə qarşı həyata keçirilən cəza tədbirləri iyunun əvvəllərindən burada üsyanın yenidən alovlanmasına səbəb olur. XI Ordu komandanlığının əldə etdiyi kəşfiyyat məlumatlarında həmin vaxtı Nuxa qəzası və Zaqatala dairəsindəki üsyançı qüvvələrin ümumi sayının 5 min (onlardan 1000-i süvari) nəfərə çatdığı bildirilirdi [33, s.16]. Nəticədə, iyunun əvvəllərindən etibarən

qəzada üsyan genişlənməkdə davam edir.

XI Ordu qərargahından verilən operativ məlumatlardan bəlli olur ki, bu zaman Nuxa qəzasındakı üsyanın mərkəzi Baş Göynük idi. Arxiv sənədlərində həmin vaxtı Baş Göynük, Baş Şabalıd və Aşağı Şabalıd kəndlərindəki üsyançı qüvvələrin sayının 700 nəfərə çatdığı qeyd olunurdu [29, 29 arxa; 32, s.84].

Qəzadakı üsyanın mərkəzi Baş Göynüyün tutulması istiqamətində görülmüş hazırlıqlar çərçivəsində ilk olaraq əməliyyata rəhbərlik edəcək qərargah yaradılır. II atlı korpusunun qərargah rəisinin XI Ordunun qərargah rəisinə yazdığı 11 iyun tarixli operativ məlumatında Baş Göynük əməliyyatına hazırlıq barədə məlumat verərək yazırdı ki, bunun üçün 37-ci alayın bir eskadronu ayrılmış, həmin alayın daha 2 eskadronuna bu məqsədlə Göynüyə (Aşağı Göynüyə - Ə.M.) gəlmək əmr olunmuşdur [34, s.122]. Nuxada yerləşdirilmiş bu qərargahın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə verilmiş göstərişdə şəhərdə bir ehtiyat alay yerləşdirmək, qaladakı bütün qüllələrdə 8 pulemyotla təchiz olunmuş güclü qarovulxanalar (zastavalar) təşkil etmək əmr olunurdu. Yeqorov şəhərin komendantı təyin olunur. Nuxaya zirehli qatarla kommunist dəstəsi göndərilir, kəşfiyyat aparmaq məqsədilə aeroplanlar ayrılır. Baş Göynük əməliyyatına hazırlıqlarla bağlı verilmiş xüsusi əmrdə göstərilirdi ki, II atlı korpusunun və 7-ci Qafqaz diviziyasının bütün arxa cəbhə qurumları, iyunun 11-i saat 20-dən gec olmayaraq Nuxa qalasına köçürülməlidir. Diviziya komandiri Xmelkova şəhərdə yerləşdirilmiş alaydan həm asayışı qorumaq, həm də qaladakı hissələrə kömək məqsədilə istifadə etmək səlahiyyəti verilirdi [31, s.24; 29, 19-20 arxa]. Nuxa şəhər qarnizon rəisinə müqavimət göstərənlərə qarşı ən sərt cəza tədbirləri görməklə gün ərzində (iyunun 11-i) şəhər əhalisinin tərksilah edilməsini başa çatdırmaq əmr olunurdu [33, s.14]. V.F.Vodopyanovun 1920-ci il 13 iyun tarixli əmri ilə Nuxa rayonundakı bütün hissələr üzərində komandanlıq 7 Qafqaz diviziyasının komandirinə verilirdi [33, s.18].

Üsyançıların kifayət qədər güclü mövqelərə malik olduğu qırmızı ordu komandanlığı tərəfindən də etiraf olunurdu. XI Ordu komandanlığının iyunun 14-nə olan operativ məlumatında bununla bağlı deyilirdi: “Rəqib başlıca olaraq Baş Göynük və Baş Şabalıd rayonunda güclüdür. Hal-hazırda bizimkilər 38-ci kommunist dəstəsi və 39-cu alayın hissələri ilə həmin rayonda rəqibi məğlub etməyə çalışır. Lakin mövqenin əlverişsiz olması səbəbindən hələlik müvəffəqiyyət qazana bilmirlər. 37-ci Qafqaz alayı geri çəkilib. Atışma gedir” [35, s.11].

Tərəflər arasında həlledici döyüş iyunun 15-də baş verir. XI Ordu komandanlığının yuxarıda göstərilən məlum əmrində döyüşün nəticəsi olaraq həmin gün axşam saat 6-da üsyan mərkəzi olan Baş Göynük və Baş Şabalıd kəndlərinin tutulduğu bildirilirdi [32, s.84; 29, s.30].

Məğlub olmasına baxmayaraq bu üsyanların çox böyük tarixi və siyasi əhəmiyyəti olmuşdur. Bu, gürcü generalı Q.İ.Kvinitadzenin söylədiyi: “Gəncə üsyanı zamanı bolşeviklərin Cənubi Qafqazdakı mövqeyi o qədər zəifləmişdi ki,

Gürcüstan bolşeviklərə zərbə vuraraq Azərbaycan qarşısındakı müttəfiqlik öhdəliyini yerinə yetirmək üçün yeganə imkanı məhz bu zaman əldə etmişdi” fikrindən də aydın olur. Gəncədəki məğlubiyyət sovet rəhbərliyi tərəfindən bolşeviklərin “Cənubi Qafqazda, eləcə də bütün müsəlman şərqindəki siyasətinin iflası kimi qiymətləndirilirdi”. Kadışevin məlumatına görə isə Gəncə üsyanından qorxuya düşən sovet rəhbərliyi ciddi şəkildə Bakı istisna olmaqla Azərbaycanın digər əyalətlərindən çıxmaq barədə düşündürdü [22, s.115-116].

Nəticə

Sovet hakimiyyətinin ilk aylarında Azərbaycanda bolşevik işğalına qarşı baş vermiş xalq üsyanlarının bir sıra məğlubiyyət səbəbləri olmuşdur ki, onların sırasında ilk növbədə ayrı-ayrı üsyan rayonları arasında rabitənin, əlaqənin demək olar ki, çox zəif olmasını göstərmək olar. Üsyanların pərakəndə şəkildə, müxtəlif vaxtlarda baş verməsi XI Ordu komandanlığına həmin üsyanları növbə ilə ayrı-ayrılıqda yatırmağa imkan verir. Gəncə, Nuxa, Qarabağ və Zaqatala bölgələrindəki üsyanlardan birinin məğlub edilməsindən sonra üsyançı qüvvələrin digər üsyan rayonuna keçməməsi də sözügedən rabitəsizliyin təzahürü idi. Üsyanların vahid mərkəzdən idarə olunmaması onların pərakəndəliyini gücləndirən əsas amillərdən biri idi.

Bolşevik-rus hissələrinin talançılığı nəticəsində var-yoxdan çıxarılmış əhali üsyançılara lazımi dəstəyi verə bilməmiş, yerlərdəki ermənilər və ruslar isə demək olar ki, hamılıqla qırmızı hissələrin tərəfində üsyançı qüvvələrə qarşı vuruşmuşdu. Üsyançı qüvvələrin silah-sursat cəhətdən təchizatının qarşı tərəflə müqayisədə zəif olması və qırmızı hissələrin say üstünlüyü də üsyanların məğlubiyyətində əhəmiyyətli rol oynamışdı. Üsyanların hamısı artilleriya və aviasiyanın cəlb edilməsi ilə yatırılmışdı.

Məğlub olmasına baxmayaraq antisovet üsyanlar Azərbaycanın istiqlal savaşı tarixində xüsusi yer tutur. Bu üsyanlar Azərbaycan xalqının kütləvi mübarizə əzminin ölmədiyini, lazım gəldikdə onu göstərməyə qadir olduğunu sübut etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, II c., Bakı, 2005, 472 s.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f.27, siy.1, iş 705
3. ARDA, f.410, siy.1, iş 27
4. ARDA, f.410, siy.1, iş 72
5. ARDA, f.410, siy.1, iş 81
6. ARDA, f.410, siy.1, iş 152
7. ARDA, f.410, siy.1, iş 180
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f.1, siy.1, iş 124
9. ARPIİSSA, f.1, s.231, iş 19

10. ARPIİSSA, Surət fondu, iş 317
11. ARPIİSSA, Surət fondu, iş 329
12. *Bayramova R.M.* Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaflar və daxili-siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər). Bakı: Elm, 2007, 196 s.
13. *Əhmədova F.N.* Nərimanov. İdeal və gerçəklik. Bakı: Elm və həyat, 1998
14. *İbrahimli X.* Azərbaycan siyasi mühacirəti, Bakı, Elm, 1996, 304 s.
15. *İsayev Ə.* Gəncə qiyamı. "Həyat" qəz., 8 may 1992-ci il
16. *Katibli M.* Çingiz İldırım. Bakı: Azərənşr, 1964, 108 s.
17. *Məmmədzadə M.B.* Otuzikilərin dastanı. "Fəryad" qəz., 28 may 1991-ci il
18. *Rəhimov Ə.C.* 1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 210 s.
19. *Rəsulzadə M.Ə.* Azərbaycanda milli hərəkət. Bakı: Elm, 2009, 128 s.
20. *Qasımlı M.* Azərbaycan türklərinin milli mücadilə tarixi. 1920-1945 (türk dilində). İstanbul, 2006, 111 s.
21. *Аскеров-Кенгерлинский А.* Трагедия Азербайджана // Хазар, 1990, №3 (4), стр. 68-87
22. *Безугольный А.Ю.* Народы Кавказа и Красная Армия. 1918-1945 гг. Москва: Вечер, 2007, 512 с.
23. *Великанов М.Д.* Гянджинское восстание и его ликвидация (Воспоминания) // Война и революция, 1928, №2, с.142-158
24. *Гулиев Дж.Б.* К истории образования Второй республики Азербайджана. Баку: Элм, 1997, 164 с.
25. Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы (1920-1921). Баку: Азернешр, 1989, 196 с.
26. Газ. "Коммунист" 9-го июня 1920 г.
27. Газ. "Коммунист" 19-го июня 1920 г.
28. Газ. "Коммунист" 23-го июня 1920 г.
29. Российский Государственный Военный Архив(РГВА), ф. 195, оп. 3, д. 228
30. РГВА, ф. 195, оп. 3, д. 232
31. РГВА, ф. 195, оп. 3, д. 324
32. РГВА, ф. 7717, оп. 1, д. 18
33. РГВА, ф. 7940, оп. 1, д. 12
34. РГВА, ф. 7940, оп. 1, д. 50
35. *Траскунов М.Б.* Героический боевой путь XI Армии на фронтах гражданской войны (1918-1921 гг.). Тб., 1958, 274 с.

Redaksiyaya daxil olub 23.11.2020